

SAADET ÇAĞATAY*

Lena GAYNANOVA**

Tatarcadan Aktaran: Mehmet Yasin KAYA***

Ayaz İshaki'nin çalışmalarıyla ilgili araştırmalar giderek arttığından bu büyük şahsiyetin hayatı, yakınlarının kaderi ile ilgili incelemeler de artarak devam etmektedir. Mektuplar zerindeki araştırmalar, gazete sayfalarında rastlanılan hikâyeler ve rivayetler de bu konuda fikir veriyor.

Yabancı bir ülkede yaşayıp Avrupa ve Asya lkelerinde n kazanıp yetişen, kendi çevresini, dergisini oluşturup keskin kalemi ile Bolşevizmin gerçek yüzünü gözler önüne seren A. İshaki'nin akrabalarını Sovyet hükümeti her zaman takip etmiştir. Onların hayatları facialar ile doludur.

Yazarın kız kardeşi Gaynelmerziye (1882-1965) 1938-1939 yıllarında ıstay Hapishanesinde yatar. Ona, altı yıl hüküm verirler. Ayaz, ağabeyinden gelen mektupları yakalattığı için taş zemine su dökülerek günlerce çıplak ayakla gezdirilir. Büyük oğlu Gabdelhak Moskova'ya, Kaliningrad'a mektup yazar. Fakat tam on dört ay hapistede kaldıktan sonra Gaynelmerziye özgürlüğüne kavuşur. Uzun bir yaşam sürse de ayaklarındaki ağrılar dinmez, ancak duvarlara tutunarak yürüyebilir.

A. İshaki'nin erkek kardeşi Ehmethesen (1896-1940) sürekli takibat altında yaşar. Ayaz, ağabeyininin 21 Nisan 1927'de İstanbul'dan yazdığı mektubunda: "*Saadet'in eğitimi konusu zora girdi. Avrupa'da okutmak üzere para temin etmek çok zor, özellikle benim için... Benim kitaplarıma düzenli olarak telif almak mümkün m?*" şeklindeki yazdıklarını Ehmethesen okuyamamıştır. Mektup KGB'nin eline geçmiştir. "Halk düşmanı"nın kardeşi diye takibattan kaçıp 1930 yılında Ufa'ya, oradan da

* Bu yazı, "Segadet" başlığıyla Azat Hatın Syimbike (4. Sayı, 48-50. s, 2009) adlı dergiden alınmıştır.

** Tataristan Bilimler Akademisi.

*** Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Özbekistan'a gider. Karakalpakistan'da eğitim müdürü olur. Ancak burada da huzurlu yaşayamaz, aynı "suç" nedeniyle tutuklanır. 1937-1939 yıllarını GULAG'ta¹ geçirir. Buradan kurtulup dönünce de NKVD'ye² çağırılmaldan usanıp hasta olan eşini, okumakta olan iki çocuğunu arkasında bırakıp 1940 yılının soğuk ve puslu 7 Kasımında, henüz 44 yaşında iken kendini asarak vefat eder.

İshaki'nin bütün yakınları eziyet çekmiştir. Yavşirme'deki evleri yıkılır. Malları, mülkleri ellerinden alınıp akrabaları sokakta bırakılır. Yakınları Yavşirme'yi terk edip Orta Asya'ya gitmeye mecbur edilir. "Halk düşmanı"nın uzaktan akrabaları da takibata uğrar. Bunların her biri hakkında ayrı ayrı facia dolu hikâyeler yazmak mümkündür.

Bu çalışmamız ise yazarın biricik kızı olan Saadet hakkındadır.

Ayaz İshaki ile Meryem 3 Kasım 1903'te evlenirler. Onların iki çocuğu olur. 3 Ağustos 1904 tarihinde (yeni takvime göre 16'sı) Mezmün adında bir erkek çocukları dünyaya gelir. Ancak çocuk 9 haftalıkken ölür.

Yazarın ikinci çocuğu olan Saadet, 15 Haziran 1905 tarihinde (yeni takvime göre 28'i) doğar. Saadet esas olarak ninesi Kameriye Hanım'ın yanında yetişir.



Saadet Hanım ve annesi Meryem Hanım

Hatıralarında Saadet: "Ben babamla ancak 1913'te tanıştım." demektedir. A. İshaki hapse düştüğünde çok küçük bir yaşta olan kız, babası 1913 yılında sürgünden döndüğünde yalnızca 8 yaşındadır. Ondan sonra da hâlâ Kazan'da yaşamasına müsaade edilmediği için, Petersburg'da, Moskova'da yaşamak zorunda kalan baba ve kızına yine çok nadir görüşme fırsatı çıkar.

Genç kız hakkında "Petersburg'a gidip kız lisesinde okumuş, ancak ülkede karışıklıklar devam ettiğinden, Petersburg'dan ninesinin yanına, Yavşirme'ye dönmüş." şeklindeki rivayetleri Saadet Hanım'ın kardeşlerinden sıklıkla duymak mümkün olmuştur.

Meryem'in torunu (Saadet Hanım'ın annesinden kız kardeşi Sufiye'nin kızı) Reyse Hanım hâlen: "Hayır, Saadet Hanım Smolny'da³ okumuş, büyük annem böyle derdi." demektedir. Aslında, Saadet Hanım'ın

¹ GULAG (Glavnoye Upravleniye Ispravitel'no-Trudovyykh Lagery i koloniy), "Devlet Kampları Yüksek Yönetimi" anlamındaki kısaltma. Sovyetler Birliği hükümeti tarafından yönetilen ve milyonlarca insanın çok ağır şartlarda çalıştığı toplama kampları.

² NKVD (Narodnyy Komissariat Vnutrennih Del), "İçişleri Halk Komiserliği" anlamındaki kısaltma. SSCB'nin çeşitli meselelerini idare eden bir devlet birimidir.

³ 1808 yılında St. Petersburg'da kurulan, soylu ailelerin kızlarının eğitim aldığı ünlü bir okul. (Ç. N.)

yazdığına göre, babası onu 1917 yılında Kazan'da "Marriinskaya gimnaziya"ya yazdırmıştır. Bu, üstün yetenekli kızların okulu, Kazan şehrinin ortasında, Mehabet binasında (şimdiki Rehmetullin sokağı, 2. bina) kurulmuştur. Profesör Katanov'un, Teregulov'un, Apanayev'in kızları da burada eğitim alır, bir ara M. İ. Ulyanova da burada okumuştur. Onları geçici hükümet başkanı Kerenskiy'nin babası okutur. Ne yazık ki, Tataristan Millî Arşivinde bu okulla ilgili belgelerin çok azı korunmuştur. Saadet'in okuduğu yıllara ait belgeleri görmek mümkün olmadı. Ancak Saadet'in Petersburg lisesinde okumaya gittiği haberi, onun artık yabancı bir şehre gittiğini göstermek üzere her şeyini gizleyip güvenliğini sağlamak için özellikle çıkarılmış olsa gerek.

1917 yılının Martında Kazan'daki "Seyyer" operasının sahnelediği "Zöleyha" adlı temsili Saadet, Moskova'dan dönen babası ile aynı locada oturup seyreder. 1917 yılının Ağustosunda A. İshaki, ana vatanında kardeşlerini son kez görüp tekrar gider. Bu gidişten de dönmez.

Saadet'in okuduğu lise, Sovyet hâkimiyeti gelince, klasik bir Sovyet okulu hâline getirilir. 1921 yılında yakacak odun bulamadıklarından çocukları evlerine gönderirler. Bu kıtlık zamanında Saadet, ninesi ve amcası Ehmetesen ile birlikte Taşkent'e gidip orada bir süre yaşayıp döner.

Otobiyografisinde, Saadet'in 1922 yılında 9 sınıflı Sovyet okulunu tamamlaması ile ilgili bilgiler vardır.

Ancak evde Ayaz'ı kaybederler. "Ölmüş.", "Hapisteymiş.", "Yabancı memlekete gidip kurtulmuş." gibi kulaktan dolma haberler aileyi bir ateşlere bir sulara sokup çıkartır. 1919 yılının yazında 80 yaşına ulaşan Gıylejettin Efendi "Möhemmet Ayaz oğlum, Möhemmet Ayaz oğlum!" diyerek son nefesini vermiştir.

Daha başka bir haber duyar mıyız diye, azap içinde yaşayan kardeşleri, ancak 1921 yılının baharında Ayaz'ın Paris'ten yazdığı mektubu alırlar. "Ninem ağlamaya başladı. Babam sıkça mektup yazdığını söylemiş, ancak biz onları alamadık. Postalar çalışmıyordu. Bu mektup nasıl bir mucize ile bize gelmiştir. Ninem mektubu bana tekrar tekrar okutuyor, kâğıda yüzünü sürüp hiç durmadan ağlıyordu. Mektuplar gidip gelmeye başlayınca, babam beni kendi yanına çağırırdı." diye yazmaktadır Saadet.

Saadet, amcası Ehmetesen ve yengesi Nuriye ile birlikte pasaportunu aldıktan sonra Kazan'da yaşamaya başlar. Saadet'in kimin kızı olduğunu anlasalar da pasaportu verirler. Ancak: "Bize müracaat ettiğinizi hiç kimseye söylemeyiniz." diye tembihlerler. Ayrıca Moskova'da ülkeden çıkış izninin nasıl alınabileceğinin yollarını da öğretirler. Saadet'in yazdıklarına göre, Moskova'da da kimin kızı ile iş yaptıklarını anlayan kişiler olmuştur ve ona resmî yollarla bu işi yapmayı uygun görmemişlerdir. Ancak Petersburg'a gidip kaçakçılarla birlikte Finlandiya'ya ulaşmasını tavsiye etmişlerdir.

Saadet, kardeşleri ile birlikte Petersburg'a gelip burada kırk gün geçirir. Burada bu denli uzun kalacaklarını hesaplamadıkları için paraları biter. Açlık çekerler. Akşamları dolaşıp gündüzleri uyuyarak geçirirler. Ama şu var ki açlık uyutmaz. Kaldıkları evin altında bir kafe-bar tarzı yer vardır. "Oradan yükselen nefis kokularla doyuyordum." der Saadet.

Burada İshaki'nin 16 Ekim 1922'de Finlandiya'nın Helsingfors şehrinde Sadri Maksudi'ye yazdığı mektubuna bir göz atalım: "... Petrograd'a kızım geldi. O günlerde Viborg'da çok tatsız bir olay olmuştu. O da İncal'ın kardeşi Hesin'in on gün hapsedilmesiydi. Bu yüzden onun etrafında olan kişiler korkup sindiklerinden kızımı oradan çıkartma işim çetrefilleşmişti. Bu çok kötü bir etki bırakmıştı. Birçok vaatler veren Gabderrahman hiçbirini yerine getirememişti. Kızım hakkında daha açık bir bilgi almak umudu ile bugün Viborg'a gidiyorum." Bu satırlardan Saadet'in neden Petersburg'da uzun kaldığının sebebi anlaşılabilir: Hapsedilme korkusu büyük olduğundan, kaçmak için uygun bir zamanı ve kaçmasına yardım edecek kaçakçıların kendisini almaya gelmelerini beklemiştir.

Leningrad'da Baki Urmançiyev'in medreseden sınıf arkadaşı, tarihî kartpostal koleksiyoncusu Ehet Usmanov adlı büyük bir âlim yaşamaktadır. Usmanov, 1987 yılında kendi evinde, bana A. İshaki'nin birkaç kitabını ve fotoğraflarını gösterdi. Orada: "Ben onun kendisini de görmüştüm, kızını da Finlandiya'ya uğurlamıştım." diye söylemiştir. "Güzelliği akıllara zarardı. Biz, öğrenciler, onun babasının yanına kaçmak için buraya geldiğini ne zamandır biliyorduk. Her gün nöbetleşe kendimize güvenip şu kız yurdunun önüne giderdik. Beladan, tehlikeden uzak durmak istiyorduk. İşte, günü geldi, dediler. Biz karanlık basınca, onu bilinmeyen bir yere uğurlamaya gittik. Birileri bizi durdurdu. Yalnızca onu alıp gittiler. Sonradan babası ile kavuştuğunu öğrendik." diye ekledi.

Saadet ise ülkeden kaçışını şöyle anlatmaktadır: "Kaçakçılar akşam altıda beni alacaklardı, yanımızda getirdiğimiz yorganlara sarılıp yattık. Son gün olduğundan benim yorganıma gerek kalmamıştı. Çabucak gidip yorganı satıp o gün karnımızı doyurduk. Sonunda kaçakçılar geldi, beni aldıktan sonra hiç durmaksızın sabah altıya kadar yol aldık. Hava aydınlanırken sınır hattına ulaştık. Aniden, etrafımda halk yığınlarını gördüm. Uzaktan babamın sesi işitildi: 'Korkma, kızım, korkular arkada kaldı. Askerlere teslim ol, onlar Finlandiya askeri.' Finlandiya askerlerine teslim olduktan sonra onlar beni polise getirdiler. Tarih, 10 Kasım 1922 idi. Oradaki gözaltında tutulma bir aya yakın sürdü. Sonunda babama kavuştum. Ayaz İshaki çok mutlu oldu."



Saadet Hanım ve Ayaz İshaki
Varşova, 1936

Babası kızını tam da vaktinde yanına aldırıştır. Pek çok sıkıntılar atlatıp büyük mücadelelerle babasının yanına ulaşmış sığınmayı umut eden 17 yaşındaki bu cesur kız aslında, ölümünden kurtulduğunu o çağlarında aklına bile getirmemiştir. Bütün yakınlarının faciaya sürüklendiği bir dönemde, Ayaz İshaki'nin öz çocuğunu elbette yok etmek isteyeceklerdi.

Nihayet Yavşirme'de Saadet'in babasının yanına sağ salim ulaştığını duyup artık oğlunun yalnız

olmadığını, torununun da arkasında dayanağının olduğunu bilen Kameriye Hanım rahat bir nefes aldı. O, 17 Mart 1923 tarihinde tifodan vefat etmiştir.

A. İshaki, kızını alıp Berlin’de bir liseye yerleştirir. Saadet bir pansiyonda yaşamaya başlar. Bir yıl geçmeden babası da Berlin’e gelir. Geçim derdi başındadır. Babasının durumu da iyi değildir. İshaki Türkiye’ye gidince Saadet fakirlikten bunalıp bir mektup yazar:

“Babam bana çok ‘rahatlatıcı’ bir cevap verdi: Ucuz olduğundan ben yaşlı atların etini pişiren bir lokantaya gidiyorum. Ama Fuat Tuktar kaldığı evin yanında yumurta satan bir yerin kırık yumurtalarını yiyerek yaşamını sürdürüyor. Elbette, eğer kendi ülkemizde yaşıyor olsaydık, sen yabancı ülkelere sığınıp okumak zorunda kalmazdın. Biraz daha sabret, sen benim güvercinimsin.” İshakilere en büyük yardımı Finlandiya’da yaşayan Tatar iş adamları yapar. Onlardan sürekli erzak kolileri gelmiştir.

1927 yılında Saadet Berlin Üniversitesi’ne girer. Üniversiteyi bitirip yüksek lisans eğitimi alır. 1932’de Özbek genci Tahir Çağatay ile evlenir. 1939 yılının Eylülüne



kadar Berlin’de A. İshaki’nin kurduğu “Milli Yul” dergisinin çıkarılmasına yardım eder. 1 Eylül 1939’da Hitler Almanyası Polonya’ya savaş açınca A. İshaki Varşova’dan Türkiye’ye gider. Ancak Çağataylar Berlin’den Türkiye’ye 1940 yılında gelirler. İkisi de Ankara Üniversitesi’nde ders vermeye başlar. Saadet ilk önce, hatta üniversitede çalıştığı yıllarda da yalnızca “İshaki’nin kızı” olarak tanınır. Kariyer basamaklarından üste çıkmak onun için kolay olmaz. Mesai arkadaşları: “O, Rusça eğitim almış, Türkçeyi Ahmetcan kadar bile bilmiyor.” diyerek sıkça onun hakkında dedikodu yaparlar.

A. İshaki’nin İstanbul’dan Ankara’ya yazdığı mektuplarında babasının kızına sahip çıkma isteği, yardım etmek için çabalaması görülmektedir. Saadet Hanım, konusuna olan hâkimiyeti ve çalışkanlığı ile üst derecelere erişmiştir. Yalnızca “İshaki’nin kızı” olmaktan sıyrılıp Profesör Saadet Çağatay-İshaki adını hak ederek alır.

Saadet Hanım ile ben 1989 yılının başlarında mektuplaşarak tanıştık. 90’lı yılların sonuna doğru “yeniden yapılanma” rüzgârları Tatarlara da ulaştı ve yazarlar, âlimler, isimleri bizden uzaklaştırılan ünlü kişilerimiz, itibarlarını yeniden kazandılar. Bu dönemde Ayaz İshaki’nin uzun yıllar boyu çalıştığım, yazarın kendi vatanında basılan 4 ciltlik eserler toplamasını masaya koydum. Bunların ne zamandan beri ve nasıl incelendiği konusu uzun ve ibret alınacak bir tarihtir. Bu konulara değinmeyeceğim. Moskova’da yasaklı arşivlerin açılmasıyla birlikte buralardan, İshaki’nin yabancı ülkelerde basılan eserlerinden ilki olan “Can Bayeviç” adlı piyesini alıp döndüm.

Bundan sonra yapabildiğim tek şey, Ankara'ya, Saadet Hanım'a mektup gönderme cesaretinde bulunmak oldu. Bir kâğıda “*Bende olanlar*” yazıp, bizim alfabemizle yazılanların isim listesini; ikinci kâğıda da “*Bende olmayanlar*” diye yazarak Türkiye’de A. İshaki’nin 100. yılı için çıkarılan kitaptaki bibliyografyada olan ancak bende bulunmayan kitapların adını yazdım. Saadet Hanım bana inanır mı acaba, diye hayıflandım. Ama Saadet Hanım bana inanmış ve sevindiğini ifade eden mektubuyla birlikte birkaç kitap da göndermişti. Gelen paketin bandrolü el ile yırtılmış, sonra kabaca tekrar paketlenip bantlanmıştı. O zamanlar, bize yabancı ülkelerden gelen bütün paketler incelenirdi. Saadet Hanım’ın mektubu A. İshaki’nin yabancı memleketlerde yazılmış eserleri hakkında bizim bilmediğimiz, duymadığımız pek çok yeni bilgiyi de alıp getirmişti. Ülkemizde kâğıt kıtlığı zamanında biriktirip benim hazırladığım eserlerden oluşturulan “Zindan” dergisi, Kazan’da 1991 yılında ancak çıkmaya başladı. Ama ne yazık ki Saadet Hanım onu görmedi.

1989 yılında Saadet Hanım, annesi tarafından kız kardeşi Sufiye ile yeniden mektuplaşmaya başlar. Kazan’a Ankara’dan hediyeler de gelir. Ancak bu iletişim çok kısa ömürlü olur. Saadet Çağatay-İshaki 24 Haziran 1989’da 84 yaşında iken Ankara’da vefat eder. Aynı şehirde defnedilir. Saadet Hanım’ın hiçbir varisi yoktur.

2007 yılının Ekim ayında Ankara Üniversitesi’nin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Saadet Çağatay ve hocası Willi Bang-Kaup anısına bir konferans düzenledi. Burada “Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Öz Geçmişi” adlı üstün bir zevkle işlenmiş, İstanbul’da basılan bir kitap takdim edildi. Kitabın yazarı Hadi Şenol’un bizden temin ettiği fotoğraflar da bu kitapta yer aldı.

Konferansta bildiri sunanlar, hemşehrimizin bilime katkılarını en iyi şekilde değerlendirdi. Öğrencileri de Saadet Hanım’ın ahlaklı, bir anne gibi şefkatli, hâlden anlayan, merhametli, akıl dolu öğütler veren kişiliğini hatırlattılar. Herkesi farklı, hüzünlü duygular kapladı. Soylu bir aileden olan Saadet, ana vatanını bir kez görmek için deli olsa da inanılmaz eziyetli mertebeleri geçip tamamen özünü korumuş ve kendini, layık olduğu yüksek makamlara taşımıştır. Tıpkı babası gibi güçlü bir kişiliği olan bu Tatar kızını Türkiye yetiştirmiştir. Milletimizin yabancı ülkelere hizmet etmeye mecbur edilen bu efsanevi kızlarının, oğullarının hakkında biz hâlen çok az şey biliyoruz.

2008 yılında, İstanbul’da Prof. Dr. Aysu Ata’nın hazırladığı “Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Makaleleri” adlı iki ciltlik kitap basılmıştır. Saadet Çağatay hakkındaki kitap da, makalelerinin yer aldığı ciltler de 1988 yılında Saadet Hanım’ın bizzat kendi kurduğu Ayaz-Tahir (Türkistan ve İdil-Ural) Vakfı tarafından neşredilmiştir.

Saadet Çağatay’ın sağlığında basılan eserleri arasında “Çura Batır” (1935), “Altun Yaruk’tan İki Parça” (1945), “Türk Lehçeleri Örnekleri-I” (1963), “Kazakça Metinler” (1961), “Türk Lehçeleri Örnekleri-II” (1972) ve diğer çalışmaları sayılabilir. Bunlardan bazıları, Yavşirme’deki Ayaz İshaki Müzesinde de sergilenmektedir.

Babasına taze bir ruh ve yaşama sevinci veren, onun için vatanının sevgilisi, hasret çeken olan Saadet’in, ünlü Türkolog Prof. Dr. Saadet Çağatay-İshaki’nin hizmetlerini bir şekilde anlatmaya başlamak gerekliydi. Tarihi sebeplerle dünyanın pek çok köşesine dağılmış böyle değerlerimizi ortaya çıkarmak, onların ana vatanlarında tanınmalarına yardım etmek bütün vatandaşlarımızın borcudur diye düşünüyorum.